

Els Florijn, Het meisje dat verdween

Zoetermeer, 2010

De derde roman van Els Florijn slaat aan in de Nederlandse (christelijke) samenleving. In een half jaar zijn er al vier drukken verschenen. Het is lastig te verklaren hoe dat komt. Hangt het samen met het thema? Dit boek behandelt immers een aspect van de Tweede Wereldoorlog. Of ligt het eraan dat er iets bijzonder tragisch beschreven wordt: een klein en onschuldig kind komt om? Of is de reden dat er een uitmuntend literair werk gepubliceerd is? Doorslaggevend in een literaire beoordeling is uiteraard het laatste. Dan geldt de vraag: is er een kwalitatief goede roman geschreven?

De grote lijn van het verhaal

Els Florijn vertelt het verhaal over de kleine Ditte, een Joods meisje van drie jaar, dat in mei 1940 geboren wordt. Het was onverwacht dat het kind kwam. De ouders hadden de moed op een eigen kind opgegeven; ze zorgden voor een pleegkind. Als ook haar ouders zich moeten melden bij de Duitsers, nemen ze het besluit onder te duiken. Hun 12-jarige pleegdochter Lotte gaat wel met hen mee, maar ze laten Ditte achter bij de huishoudster. Hun reden? Ze denken dat de Duitsers het kleine kind met rust zullen laten. Een tweede argument is dat Ditte de andere onderduikers in gevaar kan brengen. Hoe gedraagt een klein kind zich in een kleine ruimte?

De Duitsers geven de burgemeester opdracht het kind op te halen. Ditte gaat via de Schouwburg in Amsterdam en kamp Westerbork naar Auschwitz waar ze direct na aankomst wordt vergast. Het valt de onderduikers niet mee. Ze wonen op zolder bij boer Van Alphen, een man die hen alleen duldt zolang ze geld geven. Als dat op is, moeten ze vertrekken. Na een moeizame nachtelijke tocht krijgen ze onderdak in een pastorie, maar de pastoor durft het niet aan hen echt te helpen. Ze moeten dus verder zoeken. In Wamel vinden ze wel onderdak in een pastorie. Ze verleggen daar hun dagritme. 's Nachts mogen ze de kerk in om wat beweging te hebben.

Na de oorlog verhuist de familie naar het noorden. Lotte werkt er eerst bij een bakker, maar gaat later inwonen bij Charlotte Koning in Amsterdam, aan wie ze haar diensten heeft aangeboden. Lang na de oorlog keert Lotte terug naar haar oude woonplaats. Het is een teleurstellende tocht, omdat ze geen antwoord op haar vragen krijgt. Als ze thuiskomt, is er bericht dat haar moeder overleden is en al begraven. Ook ontvangt ze een foto: van Ditte!

Slot

Het laatste gedeelte van het boek is veelzeggend. Lotte wil Ditte in herinnering houden, maar kan dat wel?

Tijdens haar zoektocht ontmoet ze mensen van vroeger. De dochter van boer Van Alphen bijvoorbeeld. Hoewel zij als enige zich Ditte herinnert en kan vertellen dat het haar ouders pijn deed dat het arme kind weggehaald werd, toch kan zij geen goed beeld geven. De kraamverzorgster kan evenmin helpen, want ze is zo dement dat ze niets meer vertellen kan. Frieke Verburg, van wie je veel zou kunnen verwachten, is verhuisd en haar vindt Lotte dus niet.

Met haar pleegmoeder Caroline heeft Lotte geen contact meer. Toch komt bij haar de verrassing vandaan: Frieke heeft een fotootje van Ditte gebracht dat aan Lotte toegestuurd wordt. Moeder Caroline is overleden en krijgt een Joodse begrafenis. Dat houdt in dat ze binnen 36 uur begraven wordt. Lotte is er dus niet bij. Wel bezoekt ze later de begraafplaats en naar gewoonte legt ze er stenen neer. De steen als teken dat de begraven persoon herinnerd is. Drie stenen legt Lotte neer: voor vader een, voor moeder een en daartussen eentje voor Ditte.

Structuur

Els Florijn houdt er kennelijk van om verhalen bijzonder te structureren. Ook haar vorige romans hebben een opvallende structuur.

Het verhaal is opgebouwd in twee hoofddelen: deel 1 en deel 2. Deel 1 is verreweg het dikste deel (p. 13-186). Deel 2 beslaat de bladzijden 189-210. Deel 1 kent twee verhaallijnen. In het cursieve deel

staat de geschiedenis van Ditte. In het andere deel wordt het verhaal van de andere familieleden verteld. Deel 2 gaat alleen over Lotte, die terugblijkt.

Buiten het verhaal staat het nawoord. Daarin licht de schrijfster de historische werkelijkheid toe. Enkele foto's roepen indrukken op; tevens vermeldt Els Florijn haar bronnen.

Tijdsverloop

Er zijn twee verhaallijnen die chronologisch worden verteld. De schrijfster noemt zelf de jaartallen. Boven de cursieve tekst, waarin Ditte hoofdpersoon is, staat alleen het jaartal 1943. Fragmentarisch, maar wel chronologisch vertelt Els Florijn de laatste dagen van Dittes leven.

De andere verhaallijn krijgt steeds de aanduiding Lotte, waarachter een jaartal staat. Voor deel 1 gaat het van 1938- 1946 en verder. In deel 2 beschrijft de auteur maar enkele dagen in 2000.

Beide verhaallijnen kruisen elkaar. Op p. 133-134 komen de verhaallijnen in tijd bij elkaar. Verhaallijn 'Lotte' begint in het verleden en komt op p. 133-124 in 1943 aan. Daarna draait het om: verhaallijn 'Lotte' ligt na 1943, terwijl in de verhaallijn Ditte het funeste eind pas verteld wordt op p. 184-186. De dood van Ditte weet de lezer eerder via het Rode Kruis dan vanuit de directe beschrijving van haar vergassing.

Natuurlijk heeft dat een bepaald effect. Vanuit beide verhaallijnen krijgt de lezer informatie.

Thematiek

Waarover gaat het in dit boek? Is de kern het kleine kind dat omkomt? Ja en nee.

Ja, natuurlijk gaat het om Ditte die vergast wordt. Het gruwelijke moordplan van de nazi's hoort bij de kern van de roman. Toch lijkt me daar de spits niet te liggen, ook al noteert Els Florijn in het voorwoord dat het boek is geschreven ter nagedachtenis aan alle omgekomen kinderen in Auschwitz. Dan had ze een ander boek kunnen schrijven. Bovendien is het aantal cursief gedrukte bladzijden, waar Ditte werkelijk handelend optreedt, niet zo groot.

Nee, het gaat veel meer om Ditte als 'lijdend voorwerp'. De vraag is: hoe ga je met zo'n kleine om? Is de daad van Caroline en Paul Stein verantwoord? Via Lotte krijgt de lezer stevig commentaar op hun keuze te horen. Lotte heeft de koffer voor Ditte moeten inpakken. Lotte vraagt steeds waar Ditte blijft. En als het Lotte duidelijk is welke keuze haar pleegouders echt gemaakt hebben, reageert het kind zuiver. Dit had nooit mogen gebeuren, zegt ze. Ook later gooit Lotte dat er uit, als aan de pastoor verteld wordt welke beslissing de ouders genomen hebben.

Het is Ditte als lijdend voorwerp die een rol blijft spelen, ook in het tweede deel van de roman. De oud geworden Lotte wil dat Ditte herinnerd blijft. Zij gaat na hoe dat is in het dorp waar zij woonden. De enige die zich haar nog goed herinnert, is de dochter van boer Van Alphen, in zekere zin 'de vijand' dus.

Het thema lijkt mij dus: mag je een klein kind achterlaten om jezelf te redden en hoe verwerk je het daarna als blijkt dat die keuze fout was?

Personages

Hoofdpersonen zijn 'het meisje dat verdween': Ditte, haar pleegzus Lotte en vader Paul en moeder Caroline Stein.

In de eerste oorlogsdagen van 1940 komt **Ditte** ter wereld als bijzonder geschenk. Niemand had nog op haar gerekend. Uitgerekend zij sterft vroeg. Haar knuffel Ollie is heel belangrijk voor het kind, zeker als ze haar ouders en Lotte mist, als ze op transport gesteld wordt.

Lotte is een onzekere puber. Ze is gesteld op haar zusje Ditte. Verder tobt ze met wat bij haar leeftijd past: als ik onderduik, hoe moet het dan als ik ongesteld ben, hoe moet ik naar de wc gaan als iedereen er bij is, hoe draag ik een bh? Ze fantaseert tijdens de onderduikperiode eindeloos over Klaas van Alphen. De oudere Lotte weet van aanpakken. De oude Lotte is een eenzame vrouw die geen contact heeft met haar pleegmoeder.

Moeder Caroline Stein-Meyer is uiterlijk een heel mooie vrouw. Ze is lichamelijk niet zo sterk, lijkt het. Dat blijkt bijvoorbeeld na de zwangerschap. Maar als het erop aankomt, is zij het die het woord voert en beslissingen neemt.

Vader Paul Stein is een redelijk vermogend man. Hij heeft drie huizen en bezit een winkel. Hij is geconcentreerd op zichzelf.

Perspectief

Vanuit welke gezichtshoek wordt het verhaal verteld? Els Florijn is de auteur van het boek, maar ze schakelt vertellers in.

De verhaallijn 'Ditte' wordt verteld vanuit Ditte. Personaal perspectief dus. De lezer ervaart wat Ditte ervaart en weet niet meer dan zij. Dat is een hele opgave voor de auteur. Ditte is nog zo jong. Wat weet en ziet en herkent een kind van drie jaar al?

De verhaallijn 'Lotte' kent een ik-verteller. Dat is Lotte zelf. Lotte is een jaar of dertien (p. 20) als moeder hoort dat ze in verwachting is. Aan het eind van de oorlog zal ze dus achttien zijn. Maar het verhaal wordt duidelijk achteraf verteld. Dus door een Lotte die veel ouder is. Dat geeft een bepaalde spanning: weet de oude Lotte nog precies hoe ze een en ander ervoer toen ze puber was?

Motto

Op p. 5 staat het eerste motto. Het is een tekst uit een Jiddisch kinderliedje. Vertaald:

Zodat iedereen zal zien

Ik leef en kan nog zingen

Nog mooier en nog beter dan voorheen.

Het motto komt terug op p. 208. Samen met Lotte zong Ditte het liedje.

Nogmaals staan er twee motto's, nu op p. 9. Het eerste is van gouverneur-generaal Hans Frank. Frank beweert dat men op de hoede moet zijn voor medelijden. De Joden moeten vernietigd worden, maar het kan niet door fusillieren of vergiftiging.

Het tweede citaat is van Rudolf Höss, kampleiter van Auschwitz, waarin staat dat kleine kinderen nooit konden werken en dus direct naar de gaskamer gebracht werden. Op p. 180 komt dit citaat terug.

Waargebeurd of fictief?

In het voorwoord op p. 7 verklaart de schrijfster nadrukkelijk dat werkelijk gebeurd is wat ze vertelt. Toch is het overgrote deel fictie. Het verhaal is waargebeurd én fictief. De auteur vertelt zelf:

Het boek dat ik heb geschreven, is gebaseerd op het waargebeurde verhaal van het Joodse meisje Elly Frank. Zij werd, vier jaar oud, door de bange burgemeester Kamp van Lienden, die het niet aandurfde om de verblijfplaats van Elly te verzwijgen, verraden aan de SD. Haar ouders en pleegzus zaten in Kesteren ondergedoken, en kwamen er pas na maanden achter dat hun dochttertje en kleine zusje verraden was en weggevoerd. Zij overleefden de oorlog wel, Elly niet. Zij werd 17 september 1942 in Auschwitz vergast, enkele dagen maar nadat ze op de boerderij weggehaald was.

In het voorjaar van 2010 is in het dorpje waar het allemaal begon een monument ter nagedachtenis aan Elly Frank onthuld.

Het verhaal is vooral fictief. De namen van de personages zijn veranderd. De dialogen zijn verzonden. De opbouw is in scene gezet. De thematiek is van de hand van de auteur.

Kernvraag is bij zulke boeken vrijwel altijd: moet het boek als geschiedenisboek gezien worden of als roman? Het geschiedenisboek moet vertellen wat gebeurd is, maar een roman doet dat niet. Een roman roept een eigen wereld op waarin het verhaal zijn eigen gang gaat. Lezers onderkennen dat soms te weinig. Ze willen vaak dat alles overeenstemt met de werkelijkheid. Wie het boek zo beoordeelt, doet de romancier geen recht.

Els Florijn heeft een roman geschreven. Daarom gelden ook de 'wetten' van de roman. Of de familie Stein dus lijkt op de familie Frank doet er niet toe. Wie de roman beoordeelt, heeft alleen te maken met de familie Stein. Een ander voorbeeld: of de familie Stein werkelijk de nachtelijke tocht gelopen heeft zoals in het boek staat, is niet relevant. Wat telt, is wat in het boek staat.

Spanning

Heeft de auteur voor de lezer spanning in het verhaal gebracht? Het is jammer, vind ik, dat in het voorwoord al staat hoe het afloopt met Ditte. Het historisch kader is immers gegeven. Wie bovendien op de kaft leest waarover het boek gaat, ziet dat het ook in de roman zo zal verlopen. Spannend? Nee, je weet de afloop al voor je gaat lezen.

De verrassing en de spanning zullen dus afhangen van de manier waarop de schrijfsters alles presenteert. Daarvan zijn wel voorbeelden te geven. In het eerste hoofdstuk leest Frieke de brief die Paul Stein geschreven heeft. De lezer weet niet wat er in staat. Pas veel later (p. 45-46) laat de schrijfster dat los.

Als boer Van Alphen de familie laat vertrekken, vraag je je als lezer af hoe dat zal aflopen. Midden in de nacht op straat gezet worden en geen verblijfplaats hebben, terwijl de vijand op je loert. Ook dat maakt dat je verder wilt lezen.

Dus hoewel de afloop vooraf bekend is, maakt de auteur de lezer op bepaalde momenten toch nieuwsgierig.

Symboliek

De Holocaust. Het Joodse volk moet uitgeroeid worden. In de Bijbel komt dat voornemen verschillende keren voor. Soms was er ook een klein kind bij betrokken: Mozes. Zijn ouders hebben het anders aangepakt dan de familie Stein. Bekende 'Holocausthoofdstukken' in de Bijbel zijn Genesis 22 en Jesaja 53. In beide hoofdstukken komt het schuldeloos lijden naar voren. In Genesis 22 is het de zoon van Abraham, Izaäk, die op het altaar gebonden wordt. Hij komt vrij en een schaap wordt in zijn plaats geofferd. In Jesaja 53 staat klip en klaar: als een lam is Hij ter slachting geleid. En: Hij deed Zijn mond niet open. Joden betrekken die passages op het lijden van hun volk.

Ook in *Het meisje dat verdween* komt dit element terug. Op p. 180 staat het. Lotte schrijft over Rudolf Höss: 'Je liet het orkest spelen, vrolijke muziek, en ze liepen erlangs, als schapen naar de slachtbank'. Als Lotte een bezoek brengt aan Van Alphen, p. 199 en volgende, brengt de boerin haar naar de stal waar ze controleert of het kleinste lam wel drinkt... Daar dringt zich de parallel op. 'Als een lam ter slachtbank, denk ik en het is die vreemde gedachte, samen met de weerloosheid van dit dier, dat de tranen naar mijn ogen dringt (p. 201).'

Andere dieren die symbolische waarde hebben, zijn de duiven op p. 190. Zoals de vredesvogels terugkeren naar hun oude verwaarloosde hok, zo keert Lotte terug in haar beschadigde verleden.

Spiegeling

Caroline en Paul Stein laten hun kind willens en wetens achter. Ze praten hun daad goed. Als Ditte in de Amsterdamse Schouwburg is, schreeuwt een vrouw moord en brand omdat ze van haar twee weken oude kind gescheiden is, een kind dat afhankelijk is van de moederborst. Laat Caroline haar kind willens en wetens achter, in de Schouwburg is het de moeder van Tikva die zich over Ditte, een vreemd kind, als een moeder ontfermt. Zij gaat mee tot in de gaskamer!

Bij boer Van Alphen krijgt de familie Stein uiteindelijk geen warm onthaal, maar de dochter – met wie Lotte Ditte vaak vergeleek – ontvangt Lotte hartelijk. Ze vindt het jammer dat Lotte vertrekt. De dochter is het tegenovergestelde van haar vader.

Een zekere spiegeling zie je ook in het gedrag van Charlotte Koning. Zij heeft tijdens de oorlog de kant van de Duitsers gekozen, maar neemt na de oorlog wel een Jodinnetje, Lotte, in dienst. Lotte doorziet het: kennelijk om te tonen dat ze zo verkeerd toch niet is.

Ging het in de vorige voorbeelden om contrasten, er zijn ook voorbeelden van overeenkomsten. Hoe is de familie Stein naar het onderduikadres vertrokken? Wel voorbereid, maar stilletjes voor wie achterbleef. Hoe gaat Lotte later naar Amsterdam? Wel voorbereid, maar stilletjes voor de achterblijvers die ze informeert via een briefje.

Aan het eind van deel 1 bidt Ditte haar gebedje voordat ze de gaskamer in gaat. Ze vraagt of ze slapen mag. Aan het eind van deel 2 bidt Lotte hetzelfde gebed als ze de foto van Ditte voor zich heeft. Lotte zou willen weten of Ditte nu veilig in Gods handen is.

Reacties op het grote lijden

Alle drie gezinsleden van de familie Stein hebben een klap gekregen in de oorlog. Hoe verwerken ze hun verdriet? Waar brengt het hen? Zie hiervoor bijvoorbeeld p. 165-170.

Paul Stein zoekt steun in zijn geloof. Na de oorlog veel sterker dan tijdens de oorlog overigens. Eigenlijk deden ze niet zo veel aan godsdienst in het gezin Stein. In de oorlog zegt hij wel gebeden op, maar moeder stelt eens de onderzoekende vraag of hij wel gelooft wat hij bidt. Na de oorlog trekt hij zich terug in de rituelen die horen bij het Joodse geloof.

In de onderduikperiode heeft Caroline zich helemaal gewijd aan de Latijnse taal. Ze moest wat te doen hebben. Na de oorlog lijkt zij vooral voor het rooms-katholicisme te kiezen.

Lotte is de duidelijkste twijfelaar. Zij kan niet accepteren wat er allemaal gebeurt. Zij voelt de spanning tussen gebed en werkelijkheid. Zij is het die openlijk formuleert: 'Wat had ik aan een God, welke het ook was, die van mama of van papa, als Hij mij Ditte niet kon brengen? Als Hij me niet eens een foto van haar had gelaten?' (p.170)

Reacties op de ellende van anderen

Hoe heeft de Nederlandse samenleving gereageerd op het aangedane leed? Enkele vertegenwoordigers van de maatschappij komen naar voren. De burgemeester is een laffe man, een regelfreak voor wie alles kloppen moet en daarom haalt hij Ditte weg bij haar 'pleegouders'. Hij heeft duidelijk verkeerd gekozen. De boer lijkt een exponent te zijn van hen die aan het lot van de Joden willen verdienen. Ze lopen risico en voor wat hoort wat. De kerk reageert verdeeld. De eerste pastoor denkt meer aan de veiligheid van zichzelf en zijn mensen, maar de tweede handelt doortastend. Waarom? Kennelijk is het Evangelie zijn drijfveer; dat wijst op de Man van Smarten voor Wie in Bethlehem ook geen plaats was.

Relatie met andere oorlogsromans

Het meisje dat verdween doet op onderdelen denken aan andere boeken over de Tweede Wereldoorlog. De roman *Siegfried* van Harry Mulisch bijvoorbeeld gaat ook over een jongetje dat gedood moet worden, omdat het Joods is. Siegfried zou het zoontje zijn van Adolf Hitler en Eva Braun. Ook dit verhaal wordt verteld door een betrokkene die veel later opbiecht dat hij de 'dader' is.

In *De tweeling* van Tessa de Loo lees je een geschiedenis van twee zussen die door de oorlog van elkaar gescheiden zijn. Een van de hoofdpersonen heet ook Lotte. Verteltechnisch is er deels dezelfde aanpak. De tweeling is oud en kijkt terug op de geschiedenis.

Marga Minco kiest voor een soortgelijke structuur in *De glazen brug*, ooit boekenweekgeschenk. Deel 1 speelt zich in de oorlog af, terwijl deel 2 lang na de oorlog plaatsvindt. Dan gaat de hoofdpersoon terug naar oude plaatsen. In het heden worden sommige zaken duidelijk of niet, maar in ieder geval is er die terugblik.

Vragen om te bespreken

1. In de inleiding staat de vraag naar de populariteit van *Het meisje dat verdween*. Hoe verklaar jij de populariteit?
2. Wat heeft meer effect op mensen, denk je: een geschiedkundig verhaal dat gedocumenteerd juist is of een verzonnen verhaal (een roman) die hetzelfde overbrengt? Motiveer je antwoord. Ter vergelijking een citaat dat ik op internet vond:

Natuurlijk weet ik dat er miljoenen Joden zijn omgebracht tijdens de Tweede Wereldoorlog. Natuurlijk weet ik dat dat verschrikkelijk is. Maar op een of andere manier kan ik me er altijd weinig bij voorstellen. Het zijn zulke grote aantallen, het is zo massaal. Maar dit verhaal, van een klein meisje dat volkomen onschuldig en onwetend wordt afgevoerd en afgeslacht, dat maakt het verdriet en de pijn bijna tastbaar.

3. Welk effect heeft de vertelwijze met de twee verhaallijnen op jou als lezer?
4. Ga na of Els Florijn het personale perspectief goed heeft volgehouden. Met andere woorden: klopt alles gezien vanuit de ogen van een peuter?
5. Els Florijn heeft het leven van Joden (en van katholieken) getekend. Zijzelf is noch Joods, noch katholiek. Heeft ze die beide geloven overtuigend in haar boek beschreven? Motiveer je antwoord.

L.F. Kosten , Kapelle